

Militaire vakliteratuur in Nederland, 1500-1800

Een analyse van de oudste boeken van de krijgsmacht

De uitvinding van de boekdrukkunst had ook grote gevolgen voor de ontwikkeling van militaire middelen. Defensie heeft ongeveer 10.000 boeken uit de periode 1500-1800. Het verschijnen van de catalogus *Warfare and the Age of Printing* is een goede reden om op dit bezit in te gaan. De Nederlandse Republiek was ooit een belangrijke producent van militaire vakliteratuur. Verder verdienen de invloeden uit Italië aandacht; daar lag namelijk de basis van de militaire publicistiek. Boeken betekenen in meerdere opzichten rijkdom, ook nu nog.

drs. L. Ph. Sloos*

De uitvinding van de boekdrukkunst heeft grote invloed gehad op de militaire geschiedenis. Bestaande opvattingen over gewenst militair optreden en de voorbereiding daarop konden gemakkelijker tot ‘*unité de doctrine*’ worden verheven. Boeken maakten de verspreiding van nieuwe inzichten gemakkelijker en droegen bij aan de ontwikkeling van de krijgswetenschappen. Uiteraard speelden boeken ook een rol in de propaganda en dienden geschriften om de eigen daden te heroïseren.

Militaire bibliotheken

De bibliotheken van Defensie bevatten circa 10.000 boeken uit de periode 1500-1800. Dit

rijke bezit draagt in belangrijke mate bij aan onze kennis van het verleden. Veel werken bevatten oorspronkelijke denkbeelden van de auteurs van wie wij nu alleen nog de namen kennen.

Het belang van het gedrukte boek voor het krijgswezen blijkt niet alleen uit die oorspronkelijke kennis, maar ook uit de rijke militaire boekcultuur. Het is in dit licht interessant om te zien dat de behoefte aan kennis en informatie bij de krijgsmacht in de loop der tijden alleen maar toeneemt.¹ Daarbij is internet uiteraard eveneens een belangrijke informatiebron geworden.

In vergelijking met andere landen, waar tijdens de Tweede Wereldoorlog tal van militaire bibliotheken verloren zijn gegaan, is in Nederland veel historische militaire vakliteratuur bewaard gebleven.² Ons land heeft een hoge plaats op de ranglijst van nationaal bezit aan militair-historische werken, waaraan de militaire bibliotheken een belangrijke bijdrage leveren, aldus J.G. Schönau (1902-1964) in 1958.³

Schönau heeft pioniersarbeid verricht door zowel binnen als buiten de krijgsmacht belangstelling te wekken voor:

* De auteur is als conservator literatuur / bibliothecaris verbonden aan het Legermuseum in Delft. Hij is hoofdredacteur van *Warfare and the age of printing. Catalogue of early printed books from before 1801 in Dutch military collections. With analytical bibliographic descriptions of 10.000 works* (Leiden, Boston, 2008) 4 delen.

1 L. Ph. Sloos, 'Van sjakobijbel tot Counterinsurgency Field Manual. Het boek als uitrustingsstuk van de militair', in: *Armamentaria. Jaarboek Legermuseum* 43 (2008/2009) 100-101.

2 Zie hierover: L. Ph. Sloos, 'Het boekbezit van Defensie tijdens de Tweede Wereldoorlog', in: *Mars et Historia* 1 (2009) 12-20.

3 W. Chr. de Looper, ten geleide J.G. Schönau, *Negentig boeken. Een keuze-catalogus van 17^e en 18^e eeuwse uitgaven, voorzien van bio- en bibliografisch aantekeningen, samengesteld ter gelegenheid van het 90-jarig bestaan der Hogere Krijgsschool 1868-1958*. Centrale Militaire Catalogus – Capita Selecta I ('s-Gravenhage 1958) 6. J.C.G. Wesseling, 'In memoriam J.G. Schönau', in: *Bibliothekleven* 49 (1964) 183-184.

BRON: LEGERMUSEUM, DELFT

Lezende officier van het regiment Saksen-Gotha, tweede helft 18-de eeuw.

de militaire literatuur uit vervlogen eeuwen. Dit te doen, behoort zeker tot de taak van de onder het Ministerie van Oorlog ressorterende bibliotheken. Daartoe is het samenstellen van speciale catalogi een voorwaarde.⁴

Hij trad in 1939 bij Defensie in dienst als bibliothecaris van de Koninklijke Militaire Academie (KMA) in Breda. In 1946 werd hij benoemd tot bibliothecaris in algemene dienst van het Ministerie van Oorlog en werd in 1953 bevorderd tot hoofd Bureau Militair-Wetenschappelijk Bibliotheekwezen. In 1962 kreeg hij daarnaast een aanstelling als bibliothecaris van de departementsbibliotheek.

Vóór zijn aanstelling bij de KMA was Schönau negen jaar werkzaam geweest bij de Stadsbibliotheek van Haarlem. De oorsprong van deze bibliotheek gaat terug tot 1596 en bevat een belangrijke collectie oude gedrukte werken. Schönau had dus genoeg gezien om tot de conclusie te komen dat het bezit van Defensie

belangrijk cultureel erfgoed is. Vandaar dat hij er ook voor pleitte deze boekencollectie in zijn geheel te ontsluiten. Met *Warfare and the age of printing. Catalogue of early printed books from before 1801 in Dutch military collections* is zijn wens in vervulling gegaan.

De catalogus

De historie van de catalogus *Warfare and the age of printing* gaat terug tot het jaar 2000. Het Legermuseum besloot toen een gedrukte catalogus uit te geven van de oude drukken in de eigen collectie. Het project, dat in 2001 van start ging, breidde zich weldra uit tot een samenwerkingsverband met de bibliotheek van de KMA, waar de tweede grootste collectie historische militaire literatuur van Nederland berust.

Dankzij deze samenwerking konden uiteindelijk de oude drukken van de volgende instellingen worden beschreven:

- Legermuseum (Delft);
- Koninklijke Militaire Academie (Breda);
- Nederlands Instituut voor Militaire Historie (Den Haag);
- Koninklijk Instituut voor de Marine (Den Helder);
- Instituut Defensie Leergangen (Rijswijk);
- Museum Nederlandse Cavalerie (Amersfoort);
- Museum Bronbeek (Arnhem);
- Nederlands Artilleriemuseum ('t Harde);
- Genie Museum (Vught).

In totaal gaat het om circa 10.000 boeken, verschenen in twaalf verschillende talen, uit de periode 1500-1800.

Het oudste boek

Het oudste gedrukte boek van Defensie, aanwezig bij het Legermuseum, gaat over paardenziekten en is getiteld *Hippiatria sive marescalia...* van de Italiaan Lorenzo Rusio (1288-1347). Het betreft een Parijse uitgave in het Latijn uit 1531.

⁴ De Looper, *Negentig boeken*, 6.

BRON LEGERMUSEUM, DEIFT

Titelpagina van 'Hippiatria sive marescali...' (L. Rusio, Parijs, 1531). Dit is het oudste gedrukte boek van het historisch bezit van Defensie

De oudste instelling waarvan rechtstreeks boeken zijn overgeleverd, is de (oude) Raad van State, die zich van 1588 tot 1795 bezighield met militaire zaken. Veel boeken uit het boekbezit van Defensie maken deel uit van zeer oude historische verzamelingen, waaronder die van het Ministerie van Oorlog, het Ministerie van Marine, de Hogere Krijgsschool en het Departement van den Grootmeester der Artillerie. De bibliotheek van het Ministerie van Oorlog is na 1813 opgebouwd rond de boeken van de Raad van State. Zo gaat de bibliotheek van het Departement van de Grootmeester der Artillerie eveneens terug tot de zestiende eeuw. Het laatste grootmeesterschap werd van 1818 tot 1826 en van 1839 tot 1841 bekleed door prins Frederik. Een van zijn voorgangers in dit ambt was prins Willem Frederik.

In de collecties zijn voorts veel boeken ontdekt uit het bezit van historisch belangrijke personen, onder wie stadhouder prins Maurits, stad-

houder prins Frederik Hendrik, stadhouder prins Willem III, stadhouder prins Willem V, Constantijn Huygens en admiraal Jan Hendrik van Kinsbergen. Van koning Lodewijk Napoleon werd zelfs een deel van zijn verloren gewaande bibliotheek teruggevonden.

Naast deze herkomstgegevens zijn veel werken inhoudelijk van groot historisch belang en bovendien zeer waardevol. De catalogus bevat de oorspronkelijke drukken van bijvoorbeeld Albrecht Dürer, Hugo de Groot, Constantijn Huygens, Antoni van Leeuwenhoek, Isaac Newton en Simon Stevin.

Kunstwerken

Veel boeken zijn heuse kunstwerken, waarbij kosten noch moeite werden gespaard om de tekst te illustreren. Een van de topstukken is in dit opzicht een zeventiende-eeuws stedenboek van Europa. Het bevat 123 handgekleurde kaarten van Frederik de Wit. Dit boek was tot voor kort onbekend in de historische cartografie.

BRON KMA, BREDA

Handgekleurde kopergravure uit het enige overgebleven exemplaar van de atlas 'Steden-boek van Europa uytgesondert Nederland' (F. de Wit, Amsterdam, circa 1690)

Als gedrukte atlas is het *Steden-boek van Europa uytgesondert Nederland* uit circa 1690 uniek. Het gaat hier waarschijnlijk om een proefeditie voor het latere stedenboek van Europa van De Wit, dat wel bekend is. Als zodanig wordt dit prachtboek nu opgenomen in deel 4 van de her-

ziene uitgave van de bekende carto-bibliografie *Atlantes Neerlandici*.⁵ Tijdens het 'oude-drukken project' zijn overigens meer boeken 'ontdekt' waarvan geen andere exemplaren bekend zijn; unieke exemplaren dus.

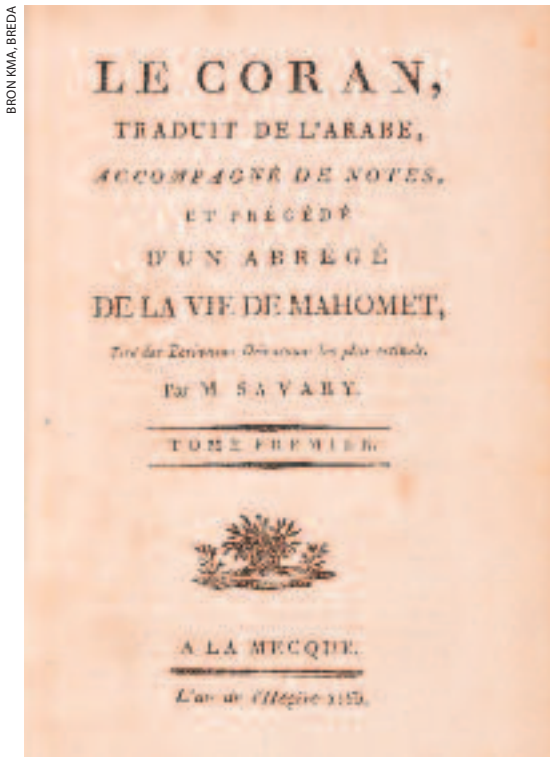
Rijk geschakeerde inhoud

Het valt op dat een groot deel van de boeken over niet-militaire onderwerpen gaat. De inhoud is rijk geschakeerd: wiskunde, natuurkunde,

kennis en informatie over andere religies en culturen is al eeuwenoud. Zo is in de historische boekenverzameling van de KMA een Franse vertaling van de koran uit 1787 aanwezig.

De allereerste gedrukte militaire boeken

De catalogus *Warfare and the age of printing* bevat weliswaar geen incunabelen (gedrukte boeken van vóór 1501), maar de aansluiting met de allereerste gedrukte militaire boeken is wel duidelijk aanwezig.

Titelpagina van een Franse koran-vertaling uit 1787 (C. Savary, Mekka)

biologie, bouwkunde, techniek, geografie, geschiedenis, politiek, recht, filosofie, theologie, taal- en letterkunde, kunst en encyclopedieën. Een opmerkelijk boek is een achttiende-eeuwse bijbel in het Tamil. De Nederlandse aanwezigheid in Ceylon verklaart het bezit van deze bijbel.

Dit soort werken weerspiegelt de inzet van militairen in Nederlandse dienst overzee en vertoont opvallende overeenkomsten met de voorbereiding op missies nu. De behoefte aan

Titelpagina van 'De re militari' (Erfurth, 1511), het oudste boek dat is opgenomen in de catalogus. Dit boek bestaat uitsluitend uit houtsneden. Er zijn geen andere exemplaren van bekend

Het Legermuseum bezit een Parijse druk uit 1534 van *De re militari* ('Over het krijgswezen')

5 P. van de Krogt, *Koeman's Atlantes Neerlandici IV* ('t Goy in print) nr. 44:21.

van Roberto Valturio (circa 1413-1483). De eerste druk van dit boek, die in 1472 in Verona is verschenen, is het eerste gedrukte militaire boek ooit ter wereld.⁶ Het oudste boek in de catalogus betreft een ongedateerde platenatlas van het werk van Publius Flavius Vegetius Renatus uit circa 1511.

BRON MUSEUM NEDERLANDSE CAVALERIE, AMERSFOORT

Studie van de spieren van een paard. Handgekleurde kopergravure uit 'Cours d'hippiatrique' (Ph.É. Lafosse, Parijs, 1772)

De eerste druk van deze militaire klassieker, eveneens bekend onder de titel *De re militari*, verscheen in 1473 in Utrecht en is het tweede gedrukte militaire boek dat ooit verscheen. Van geïllustreerde tekstuutgaven van Vegetius bezit de KMA voorts een editie uit 1535 en het Legermuseum een uit 1536. Het oudste boek uit het cultureel erfgoed van Defensie is de eerdergenoemde Parijse editie van Lorenzo Rusio's boeken over paardenziekten uit 1531.⁷

Van de oudste krijgskundige verhandeling die ooit werd geschreven, het wereldberoemde

werk van Sun-Tzu uit rond vijfhonderd voor Christus, bezit het Legermuseum twee exemplaren van de allereerste Europese vertaling (in het Frans). Beide exemplaren, één met handgekleurde illustraties en één in zwart-wit, komen uit het historisch bezit van Defensie.

Italiaanse invloeden

Zoals vermeld verscheen het tweede gedrukte militaire boek in 1473 in Nederland. De Nederlandse Republiek werd in de zeventiende en achttiende eeuw een belangrijk producent van internationale militaire vakliteratuur. Uiteindelijk verschenen tijdens de Nederlandse Opstand (1568-1648) en nog lang daarna eerste drukken van krijgskundige werken in Nederland die internationale klassiekers werden. Daarbij ging het vaker om werken van buitenlandse dan van Nederlandse auteurs. Enkele voorbeelden zijn: *Wapenhandelinghe* (Den Haag, 1607) van Johann VII der Mittlere Graf von Nassau-Siegen (1561-1623), *Artis magnæ artilleriæ pars prima* (Amsterdam, 1650) van Casimir Siemienowicz (circa 1600-1651), en *Mes Rêveries* (Den Haag, 1756) van Hermann Moritz Graf von Sachsen (1696-1750).

Het lijkt nu vanzelfsprekend dat in de loop van de Opstand krijgskundige werken in het fonds van bekende en minder bekende Nederlandse uitgeverij verschenen. Wat echter opvalt is dat dit pas begin zeventiende eeuw op gang kwam. De basis voor de militaire publicistiek werd in de vijftiende en zestiende eeuw dan ook elders gelegd.

Top vier

De meeste zestiende-eeuwse werken in deze catalogus zijn in Italië uitgegeven. Ze hebben een Italiaanse auteur, werden oorspronkelijk in Italië geschreven of ontstonden (mede) onder Italiaanse invloeden. Op collectieniveau is hetzelfde te zien. Dat wil zeggen: van de drie collecties waarin zestiende-eeuwse boeken aanwezig zijn is het merendeel afkomstig van deze Italiaanse school. Dit heeft niet zozeer te maken met een verzamelbeleid, maar met de geschiedenis van het gedrukte militaire boek.⁸ Hetzelfde is dan ook terug te zien in het boek-

⁶ S. Ricossa, met bijdragen van G. Amoretti e.a., *Le macchine di Valturio nei documenti dell'archivio storico Amma* (Turin 1988).

⁷ M. de la Lance, *Essai de bibliographie hippique donnant la description détaillée des ouvrages publiés ou traduits en latin et en français sur le cheval et la cavalerie avec de nombreuses biographies d'auteurs hippiques II* (herdruk.; Nieuwkoop 1971) 467.

⁸ L. Ph. Sloos, 'Je maintiendrai. De oudste boeken van het Legermuseum en van Defensie', in: *Armamentaria. Jaarboek Legermuseum* 42 (2007) 174.

bezit van de Oranje-Nassaus. Van het wereldberoemde boek *Wapenhandelinghe* staan verschillende exemplaren vermeld in de catalogus van de boeken van de Oranje-Nassaus. Deze catalogus werd in 1686 door Anthonie de Smets, de bibliothecaris van de stadhouders destijds, samengesteld onder toezicht van Constantijn Huygens.⁹

Dit werk maakte echter deel uit van verhoudingsgewijs slechts een klein aantal Nederlandse gedrukte militaire werken die in de rubriek 'Militares' van deze catalogus zijn opgenomen. Er staan krijgskundige werken in uit Duitsland, Engeland, Frankrijk, Italië, Nederland, Portugal, en Spanje. Sommige werken daarvan zijn klassiek. In totaal telt de rubriek honderdzestig gedrukte werken. Verhoudingsgewijs zijn de meeste Italiaans. De Franse werken komen op de tweede plaats. Als de klassieke werken buiten beschouwing worden gelaten, komen de Nederlandse werken op de derde plaats en de Spaanse werken op de vierde.

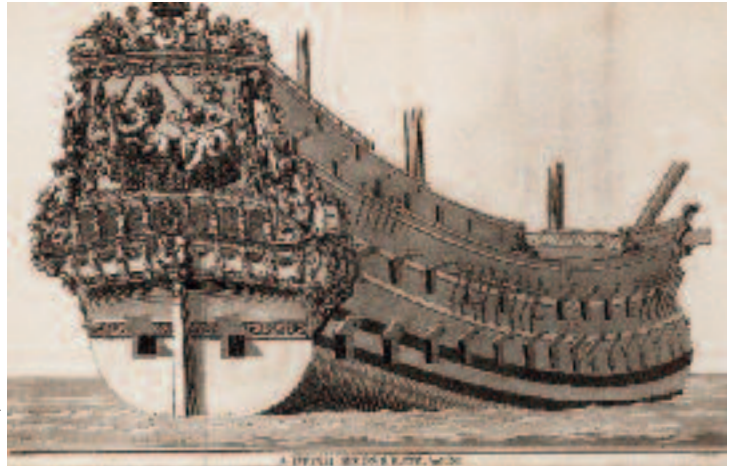
Italiaans zwaartepunt

Hoe valt dit Italiaanse zwaartepunt te verklaren? Tussen 1492-1570 verschenen er in Italië de meeste (89) compleet nieuwe werken op militair gebied in vergelijking met Engeland (81), Frankrijk (77) en Spanje (70).

Van de Italiaanse werken kwamen er overigens maar liefst 67 uit Venetië.¹⁰ Tussen 1524-1624 werd alleen al in Venetië een hoeveelheid boeken gedrukt op het gebied van vestingbouwkunde dat bijna overeenkomt met het aantal in geheel Europa in dezelfde periode.¹¹ Over een verklaring van dit laatste zijn de meningen overigens verdeeld.¹² Duidelijk is in ieder geval dat Italië, en in het bijzonder Venetië, niet lang na de uitvinding van de boekdrukkunst een belangrijke rol speelde in de productie van het gedrukte boek. Van de genoemde Italiaanse militaire werken van de stadhouders kwamen er achttien uit Venetië.

Introductie van de boekdrukkunst

De introductie van de boekdrukkunst in Italië wordt in of kort voor 1465 gesitueerd. De eerste drukker in Italië, Konrad Sweinheym, die samenwerkte met Arnold Pannartz uit Keulen, stamde

BRON: KIM, DEN HELDER

Uit: *'A history of marine architecture'* (J. Charnock, Londen, 1800-1802)

uit Mainz.¹³ In laatstgenoemde stad was in de jaren rond 1450 door Johannes Gensfleisch, beter bekend als Gutenberg (1397-1468), de boekdrukkunst uitgevonden.

Het succes van Sweinheym en Pannartz in Italië is waarschijnlijk te danken aan de Duitse kardinaal Nicholas van Cusa (1401-1464). Hij introduceerde de boekdrukkunst in een Benedictijnenklooster te Subiaco, op ongeveer tachtig kilometer van Rome, waar het merendeel van de monniken Duits was. Hier werden tussen 1465 en 1467 vier boeken geproduceerd. In 1466 verhuisden Sweinheim en Pannartz naar Rome, waar ze hun activiteiten in 1467 voortzetten en tot in 1473 achtenveertig boeken drukten.¹⁴

Andere drukkers introduceerden het drukken in Venetië (1469) en in Foligno, nabij Trevi (1470). Hierna volgde een snelle verspreiding over Italië en in 1471 werden drukkerijen geopend in steden als Ferrara, Florence, Milaan, Bologna, Napels, Perugia, in 1472 in Padua, Mantua, Parma, Verona, en het jaar daarop in Brescia en Pavia.

- 9 A.D. Renting, J.T.C. Renting-Kuijpers, met medewerking van A.S. Korteweg, *The seventeenth-Century Orange-Nassau library. The catalogue compiled by Anthonie Smets in 1686, the 1749 auction catalogue, and other contemporary sources* (Utrecht 1993) 521-555.
- 10 J.R. Hale, 'Printing and Military Culture of Renaissance Venice', in: J.R. Hale, *Renaissance War Studies*. History series Volume 11 (Londen 1983) 429.
- 11 P. Breman, *Books on military architecture printed in Venice. An annotated catalogue* ('t Goy-Houten 2002) 6.
- 12 Hale, 'Printing and Military Culture of Renaissance Venice', 429-460.
- 13 W. Dobras (red.), *Gutenberg, aventur und kunst. Vom Geheimunternehmen zur ersten Medienrevolution* (Mainz 2000) 238.
- 14 B. Richardson, *Printing, writers and readers in renaissance Italy* (Cambridge 2004) 4.

Tussen 1462-1471 vestigden drukkers zich ook verspreid over Duitsland, Frankrijk en Spanje, maar omstreeks 1480 was de balans doorgeslagen naar Italië. Omstreeks 1500 telde Europa circa 250 plaatsen waar boeken gedrukt werden. Italië was goed voor bijna tachtig plaatsen. De Lage Landen telden er rond de vijftien.

De invasie van Italië door Karel VIII en de Italiaanse krijgskunde

Voor na 1494-1495, tijdens de eerste Italiaanse oorlog en in de zestiende eeuw verscheen in Italië een enorme hoeveelheid militaire literatuur in druk. De verklaring daarvoor ligt in de oorlogen die het gebied teisterden dat wij thans aanduiden als Italië. Francesco Guicciardini (1483-1540) geeft in zijn boek *Storia d'Italia*, waarvan de eerste editie verscheen in 1561, een beeld van het oorlogsgeweld. Zijn boek is een

Infanterie van het Staatse leger uitgerust met helm, kuras, zwaard en rond schild
(A. van Breen, Den Haag, 1618)

beschrijving van de aanloop tot de invasie van Italië door de Franse koning Karel VIII in 1494 en de gevolgen daarvan voor het land.¹⁵ Het beleg en de plundering van Rome in 1527 maakte de meeste indruk op tijdgenoten.

Hoogtepunt

Volgens Guicciardini, die de jaren 1490-1534 beschrijft, beleefde Italië rond 1490 een hoogtepunt wat betreft vooruitgang, interne stabiliteit en het ontbreken van een buitenlandse dreiging.

¹⁵ F. Guicciardini, translated, edited, with notes and an introduction by S. Alexander, *The history of Italy* (New York-Londen 1969).

¹⁶ Ch. Oman, *A History of the Art of War in the Sixteenth Century* (Londen 1937) 90.

Dit was in de Italiaanse geschiedenis sinds de val van het Romeinse rijk, toen duizend jaar geleden, niet meer voorgekomen. De oorzaak hiervoor vormde de zogeheten 'vrede van Lodi' (1454).

Rond 1450 waren de Italianen, met Nicolò Machiavelli (1469-1527) als hun vertolker, tot het besef gekomen dat alleen een nationale staat een einde kon maken aan de voortdurende onderlinge conflicten van de steden. Daarom werd in 1454 op initiatief van Cosimo de' Medici de Oude (1389-1464) van Florence de vrede van Lodi gesloten. Dit leidde inderdaad één generatie lang tot betrekkelijke rust tussen de machten in Italië die eindeloos oorlog hadden gevoerd met elkaar.

Interne verdeeldheid

Maar ook een nationale staat moet geleid worden. En juist de leider die Machiavelli op het oog had, Cesare Borgia (1475-1507), bracht Italië in een oorlog op ongekend grote schaal, die het land nooit eerder had meegemaakt. Probleem was vooral de aloude interne verdeeldheid. Daarnaast bleven de Italianen de nieuwe vuurwapens met name inzetten bij belegeringen, zoals tijdens de introductie van de artillerie overal het geval was.

Dit moest het land tijdens de veldtocht van Karel VIII, met zijn lichte veldartillerie, in 1494-1495 duur bekopen. Aan de militaire overmacht waarmee Italië in 1494 te maken kreeg, was het bovendien niet gewend. Diplomatie speelde van oudsher een belangrijke rol: aan grote slachtpartijen zonder genade waren de Italianen niet gewend.¹⁶

Karel VIII trok met een leger van 40.000 man en 800 prostituees over de Alpen. Hij verraste de Italianen met een volledig nieuwe manier van oorlogvoering. Zijn inval leidde tot een stroom van militaire literatuur, met Venetië als centrum. De gezaghebbende auteur Charles Oman schrijft bijvoorbeeld:

Hence came the awful surprise [...] when the Swiss and the French came over the Alps, with their disgusting habit of storming towns by escalade and massacring the

*garrisons. [...] But skill might perhaps triumph over the brute force of the transalpine barbarian.*¹⁷

Rijke traditie

In die tijd kende de Italiaanse krijgskunde reeds een lange en rijke traditie. Met andere woorden: de kennis waarvan de militaire literatuur uit die periode blijkt geeft kwam niet zomaar aanwaaien. Dit wordt overschaduwd door de alom omarmde stelling dat de invasie van Italië door Karel VIII het belangrijkste omslagpunt was in de krijgskunde naar de moderne oorlogvoering. De oorlogen vanaf 1494 en de komst van de boekdrukkunst naar Italië waren echter slechts een katalysator, respectievelijk een voorwaarde, voor de vele boekwerken die verschenen.

Ten eerste ging het hier namelijk bepaald niet om een beslissende oorlog. De oorlogen die in het jaar 1494 werden ontketend vormden een ingewikkeld conflict dat voortduurde tot 1559. In deze periode zijn alle belangrijke staten van West-Europa (Frankrijk, Spanje, het Heilige Roomse Rijk, Engeland, Schotland, de Republiek Venetië, de Pauselijke Staten en de meeste Italiaanse staten), evenals het Ottomaanse Rijk, hierbij betrokken geweest. De latere Franse maarschalk Blaise de Monluc beschrijft in zijn militaire memoires ondubbelzinnig hoe hij als een Franse militair zij aan zij vecht met Italianen en door hen wordt gecommandeerd. Hij spreekt ook regelmatig zijn grote bewondering uit voor Italiaanse militairen.¹⁸

Tijdens de innovatie op militair gebied in Italië in de periode 1494-1559 kon daarnaast worden voortgebouwd op een rijke krijgskundige erfenis. Vanaf het laatste kwart van de 13-de eeuw tot en met het laatste kwart van de 15-de eeuw schreven de Italianen vele militaire verhandelingen, waarmee een corpus ontstond dat uniek is.¹⁹ Het feit dat het werk van Valturio als eerste verscheen, en niet het klassieke en van de negende tot en met de vijftiende eeuw als handschrift zeer populaire werk van Vegetius,²⁰ is veelzeggend voor de Italiaanse krijgskunde. Men koos er namelijk voor een nieuw werk als eerste te drukken.

Titelpagina 'L'artiglieria...' (P. Sardi, Venetië, 1621)

Werken uit dezelfde periode of van ver daarvoor die nooit in druk waren verschenen, raakten in de vergetelheid. Hoewel Italië in 1494 inderdaad in eerste instantie werd overrompeld, is in de Italiaanse krijgskunde van daarvoor en daarna wel degelijk sprake van een duidelijke lijn. Dit blijkt uit de opdracht in het boek van

- 17 Oman, *A History of the Art of War in the Sixteenth Century*, 90.
- 18 I. Roy, *Military memoirs. Blaise de Monluc. The Habsburg-Valois wars and the French wars of religion* (Londen 1971).
- 19 Zie: Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften vornehmlich in Deutschland*. Geschichte der Wissenschaften in Deutschland, Band XI.1.1 (repr.; New York, Hildesheim 1966), Matthew Easton, 'Fior di Battaglia. The Martial Treatise of Fiore dei Liberi (c. 1409)', in: Christopher Dobson (ed.), *Art and Arms. Florence, City of the Medici* (Suffolk 2003) 47-64, Horst de la Croix, 'The Literature on Fortification in Renaissance Italy', in: *Technology and Culture* 1 (1963) 30-50, J.R. Partington, *A History of Greek Fire and Gunpowder* (herdruk; Baltimore, Londen 1999), Eberhard Knobloch, *L'art de la guerre. Machines et stratagèmes de Taccola, ingénieur de la Renaissance* (Paris 1992), Maurice J.D. Cockle, *A Bibliography of Military Books up to 1642* (herdruk; Londen 1978). Over de auteurs van krijgskundige werken van vóór de uitvinding van de boekdrukkunst zijn ook veel afzonderlijke studies verschenen.
- 20 Van Vegetius' *De re militari* werden van de negende tot en met de vijftiende eeuw ten minste 232 manuscripten vervaardigd. Daarmee was het het na Cicero, Ovidius en Virgilius de populairste tekst (Philippe Richardot, *Végèce et la culture militaire au Moyen âge (Ve-Xve siècles)*. Bibliothèque stratégique (Paris 1998) 191, 193).

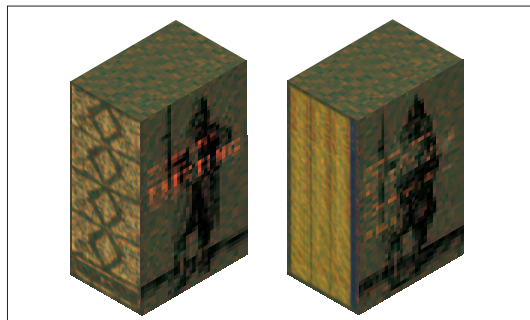
Valturio, die is gericht aan een *condottiere* (een soort huurling) in de persoon van Sigismondo Malatesta (1417-1468). Laatstgenoemde was de patroon van Valturio, die het geslacht Malatesta in Rimini diende. Deze familie behoorde tot de belangrijkste representanten van de Italiaanse krijgskundige cultuur van de late Middeleeuwen.

Sigismondo verwierf veel roem toen hij als condottiere zij aan zij vocht met Francesco Sforza (1401-1466), een andere beroemde condottieri. Daarnaast liet Sigismondo veel versterkte gebouwen verrijzen en was hij verantwoordelijk voor de verbouwing van het kasteel van Rimini, nu een bekende badplaats. Ondanks alle weelde tijdens de Renaissance, straalden de Italiaanse machthebbers vooral veel macht uit, met een fort midden in de stad, waarvan vele historische Italiaanse stadjes nog getuigen, en met een groot garnizoen. De eerste voorbeelden hiervan dateren uit het einde van de dertiende eeuw.²¹

De Renaissance

Italianen als Malatesta en Sforza waren tegen het einde van de veertiende eeuw begonnen de rol van buitenlandse condottieri zelf over te nemen. Dit is belangrijk omdat zo een weg werd gebaad voor een Italiaanse krijgskunde. De Italiaanse Renaissance deed de rest met het uitstekende klimaat dat zij bood voor de verwetenschappelijking van het krijgswezen. Deze combinatie leidde tot een nieuw tijdperk in de militaire theorievorming. De verwetenschappelijking hield overigens vooral verband met de uitvinding van het buskruit. Daardoor ontstond er een behoefte aan specifieke verhandelingen, en was er sprake van een voortdurende wedloop tussen de innovatie op het gebied van de artillerie enerzijds en de vestingbouw anderzijds, die tot in de achttiende eeuw

de militaire literatuur bleef domineren. In de literatuur ontstond een driedeling van militaire studies in instructieboeken, onderzoekswerken en abstracte syntheses.²²

De Italiaanse krijgsheren kwamen uit praktisch het gehele land, net als de Italiaanse auteurs wier werken tussen 1492-1570 in eigen land verschenen.²³ De laatste condottieri was Giovanni de' Medici (1498-1528), bijgenaamd Giovanni delle Bande Nere, die afstamde van de twee machtigste families in Italië. Uiteraard droegen vooral condottieri van de leidende families hun steentje bij aan de krijgskunde.

Besluit

Het oudste boekbezit in het erfgoed van Defensie, de werken die zijn gedrukt vóór 1801, is van een ongekende rijkdom. Deze werken, die teruggaan tot 1500, zijn nu voor een internationaal publiek ontsloten. Dat doet recht aan hun cultureel-historische betekenis, temeer omdat het boeken betreft over krijgskundige en uiteenlopende relevante onderwerpen in twaalf verschillende talen.

Opvallend is het relatief grote aantal zestiende-eeuwse Italiaanse krijgskundige werken. Dit zwaartepunt zien we overigens ook terug in het boekbezit van de Oranje-Nassaus. De verklaring hiervoor vormt de wisselwerking tussen enerzijds de vooraanstaande positie die de Italiaanse krijgskunde in de vroegmoderne periode innam en de behoefte aan krijgskundige literatuur in de zestiende eeuw, en anderzijds het grote aantal drukkerijen in Italië in die periode. In Italië is de basis gelegd voor de militaire publicistiek. ■

21 Zie: N. Rubinstein, 'Fortified Enclosures in Italian Cities under *Signori*', in: D.S. Chambers, C.H. Clough and M.E. Mallett (red.), *War, Culture and Society in Renaissance Venice. Essays in Honour of John Hale* (Londen etc. 1993) 1-8. In Milaan beschikten de Sforza's over een ommuurd fort in het centrum van de stad met grachten, 62 ophaalbruggen en, in 1499, circa 1800 oorlogsmachines. In dit fort waren in vredetijd alleen al 800 tot 1200 militairen gelegerd (L. Martines, *Power and imagination. City-state in Renaissance Italy* (New York 1979) 221-222).

22 F.L. Taylor, introduction K. Roberts, *The art of war in Italy 1494-1529* (Leigh On Sea, Essex 1993) 156-179.

23 Hale, 'Printing and Military Culture of Renaissance Venice', 430.